

Monitor Bouwketen

Najaar 2016

eib

Economisch Instituut
voor de Bouw

Monitor Bouwketen

Het auteursrecht voor de inhoud berust geheel bij de Stichting Economisch Instituut voor de Bouw. Overnemen van de inhoud (of delen daarvan) is uitsluitend toegestaan met schriftelijke toestemming van het EIB. Het is geoorloofd gegevens uit dit rapport te gebruiken in artikelen en dergelijke, mits daarbij de bron duidelijk en nauwkeurig wordt vermeld.

December 2016

Monitor Bouwketen

Najaar 2016

Nylas Visser

Inhoudsopgave

Conclusies op hoofdlijnen	7
1 Bouwketen	9
1.1 Recente ontwikkelingen	9
1.2 Conjunctuur bouwketen	12
2 Architectenbureaus	15
3 Ingenieursbureaus	17
4 Bouwbedrijven	19
5 Installatiebedrijven	21
Bijlage A Schakels in de keten	23
Bijlage B De opbouw van de monitor	25
Bijlage C Extra vragen	27
EIB-publicaties	33

Conclusies op hoofdlijnen

Deze rapportage beschrijft recente ontwikkelingen van de conjunctuur in de bouwketen. De bouwketen is daarbij in de volgende schakels opgedeeld: architectenbureaus, ingenieursbureaus, bouwbedrijven en installatiebedrijven. In de totale bouwsector was in het afgelopen half jaar sprake van een sterke productiegroei. Alle conjunctuurindicatoren wijzen voor de komende periode op een verdere productiegroei en een banengroei bij alle schakels in de bouwketen. De bouwbedrijven en installatiebedrijven profiteren van de sterke groei van de woningbouw en zagen opnieuw een verbetering in de werkvoorraad. De werkvoorraad voor de architectenbureaus bleef stabiel, terwijl de bouwsom nieuwe opdrachten wel sterk toenam. De ingenieursbureaus lieten een teruggang in de werkvoorraad zien, maar verwachten een verbetering of stabilisatie van de orderportefeuilles in de komende drie maanden. In de laatste maanden bleven de orderportefeuilles in de woningbouw en de utiliteitsbouw op het hoge niveau van vlak voor de crisis. In de gehele bouwketen verwachten de bedrijven per saldo een groei van zowel het personeelsbestand als de omzet. De werkgelegenheidsverwachtingen zijn inmiddels voor het vierde opeenvolgende half jaar per saldo positief.

Recente economische ontwikkelingen

Het Nederlandse bruto binnenlands product (bbp) is in het derde kwartaal van 2016 met 2,4% gegroeid ten opzichte van hetzelfde kwartaal in 2015. Deze groei wordt breed gedragen door een hogere uitvoer, meer investeringen en consumptie. De toegevoegde waarde van de bouw groeide in het derde kwartaal met 9,5% t.o.v. hetzelfde kwartaal een jaar eerder. Daarmee laat de bouwsector de hoogste groei van alle bedrijfstakken zien. Het aantal faillissementen nam in het derde kwartaal van 2016 jaar verder af. Tevens nam de werkgelegenheid binnen de bouw in dezelfde periode toe. Deze toename kwam voor rekening van de zelfstandigen en nu eindelijk ook van de werknemers. Verder is het aantal verleende bouwvergunningen voor nieuwbouwwoningen na een dip eind vorig jaar weer bezig met een opmars.

Conjunctuur bouwketen

De bouwproductie stijgt in 2016 gestaag door. De toegevoegde waarde¹ van de bouwproductie steeg in het derde kwartaal van 2016 met 2,1% ten opzichte van het voorgaande kwartaal. De groei van de bouwproductie lijkt dit jaar het niveau van vorig jaar minstens te evenaren. De nieuwbouw van woningen werkt daarbij als motor. De hogere mobiliteit op de woningmarkt, de lage rente, een toenemend aantal transformaties van leegstaande gebouwen in woningen en de impuls vanuit het Energieakkoord zijn de factoren achter de forse groei van de woningbouw. De opleving concentreerde zich in de burgerlijke en utiliteitsbouw, waar in het derde kwartaal van 2016 de omzet 13% hoger was dan in dezelfde periode een jaar eerder. Daarentegen noteerden de grond-, water- en wegebouw een omzetsdaling van ruim 4%.

Van alle bedrijven in de bouwketen verwacht bijna de helft een toename van de omzet. Het aandeel bedrijven dat van een omzetsdaling uitgaat, is ten opzichte van de voorjaarsmeting vrijwel stabiel. Bij de architecten wijzen de conjunctuurindicatoren op een pas op de plaats, terwijl de bouwsom nieuwe opdrachten met circa 20% toenam. Bij de ingenieurs verwacht een groter aandeel van de bedrijven een omzetgroei. Per saldo verwachten de bedrijven in de bouwketen een toename van zowel de omzet als het personeelsbestand. Vooral de ingenieursbureaus en installatiebedrijven verwachten per saldo veel meer personeel aan te trekken. Ten opzichte van een half jaar geleden verwacht een kleiner aandeel van bedrijven in de bouwketen een krimp van het personeelsbestand. Het aandeel van bedrijven dat een toename verwacht is toegenomen. Dit resulteert in een hoger positief saldo. Bij de bouwbedrijven en installatiebedrijven namen de orderportefeuilles toe. De ingenieursbureaus hebben opnieuw te maken

¹ De toegevoegde waarde wordt gedefinieerd als het totaal van lonen, salarissen, afschrijvingskosten, rentekosten en resultaat voor belasting (omzet minus ingekochte goederen en diensten).

met een afname van de werkvoorraad, met 0,7 maand. In de totale bouwketen is de orderportefeuille met een tiende maand toegenomen naar 7,1 maanden, en is daarmee één maand groter dan een jaar geleden.

De omzetonwikkeling van de schakels binnen de bouwketen sinds 2008 laat zien dat de omzet van de installatiebedrijven en ingenieursbureaus in respectievelijk het tweede en derde kwartaal van 2016 het niveau van voor de crisis overstijgt. Als gecorrigeerd wordt voor inflatie is het omzetvolume van deze bedrijven nog wel lager dan voor de crisis. Ook de gemiddelde omzet van de overige bedrijven is nog altijd lager dan voor de crisis. De architectenbureaus zijn van alle bedrijven in de bouwketen het zwaarst getroffen, gevolgd door de bouwbedrijven. Sinds 2013 heeft zich over de gehele linie een herstel van de omzet ingezet.

Stand van de conjunctuur per schakel in de bouwketen

Hieronder volgen voor iedere schakel de belangrijkste conclusies, waarbij de resultaten worden vergeleken met de uitkomsten van een half jaar geleden.

- **Architectenbureaus** - De gemiddelde orderportefeuille van nieuwe opdrachten aan architecten bedraagt 4,5 maanden, net als een half jaar geleden. Ten opzichte van een jaar geleden is de orderportefeuille met 0,7 maanden gestegen. Het aandeel dat een omzettoename verwacht is afgenomen, terwijl het aandeel dat uitgaat van een omzetsdaling gelijk is gebleven. Per saldo verwachten de architectenbureaus een toename van de omzet. De werkgelegenheidsverwachting is per saldo positief; 13% van de ondervraagden verwacht personeel aan te nemen, terwijl 4 procent een reductie verwacht.
- **Ingenieursbureaus** - De orderportefeuille is ten opzichte van de vorige meting met 0,7 maanden afgenomen. Ten opzichte van een jaar geleden is de orderportefeuille 0,2 maanden hoger. De verwachtingen voor de omzet zijn per saldo positief, waarbij meer dan de helft van de bedrijven een toename verwacht. Ook de verwachtingen voor het personeelsbestand zijn per saldo positief en hoger dan een half jaar geleden. Geen van de ingenieursbureaus verwacht een afname van de tarieven.
- **Bouwbedrijven** - De orderportefeuille is in deze sector in het afgelopen half jaar op een historisch hoog niveau gelijk gebleven. De verwachtingen van de bouwbedrijven over de omzet en werkgelegenheid is eveneens gelijk gebleven en wijst per saldo op een toename. Vier op de tien bedrijven verwachten voor de komende periode aantrekkende prijzen.
- **Installatiebedrijven** - In deze sector is de orderportefeuille met 0,5 maanden toegenomen. Per saldo verwachten de bedrijven een sterkere stijging van de omzet. Het aandeel bedrijven dat een omzetsdaling verwacht is verder afgenomen. De werkgelegenheidsverwachting is ten opzichte van een half jaar geleden eveneens verbeterd. Het beeld in deze sector is hiermee opnieuw gunstiger dan een half jaar geleden. Ruim een op de drie installatiebedrijven verwacht een stijging van de tarieven.

Extra vragen

In de enquête van november zijn extra vragen opgenomen. Het gaat hierbij enerzijds over het oordeel van bedrijven over knelpunten bij het aannemen van eigen personeel, zzp'ers en uitzendkrachten en anderzijds over de mate van ketensamenwerking. Hierbij komt onder andere naar voren dat een groot aandeel van de respondenten moeite ondervindt bij het vinden van goed personeel. Ongeveer 10% van de bedrijven verwacht dat dit belemmeringen oplevert voor de groei van het bedrijf. De volledige resultaten zijn te vinden in bijlage C.

1 Bouwketen

In deze paragraaf wordt de conjunctuur in de bouwketen beschreven. Ten eerste worden recente ontwikkelingen beschreven van de toegevoegde waarde, faillissementen, werkgelegenheid en werkloosheid. Vervolgens worden de huidige orderportefeuilles in de bouwketen beschreven. Tot slot wordt een beeld gegeven van de ontwikkelingen die ondernemingen in de bouwketen verwachten ten aanzien van hun omzet en personeelsbestand.

1.1 Recente ontwikkelingen

Economische groei

De Nederlandse economie is in het derde kwartaal van 2016 met 2,4% gegroeid ten opzichte van hetzelfde kwartaal in 2015. Gecorrigeerd voor seizoensinvloeden was het bruto binnenlands product in het eerste kwartaal 0,7% groter dan in het tweede kwartaal van 2016 (zie dashboard recente ontwikkelingen). Na een productiekrimp in het eerste kwartaal van 2014 is inmiddels sprake van tien opeenvolgende kwartalen met economische groei. Hogere uitvoer, meer investeringen en consumptie droegen bij aan deze groei. De enige negatieve invloeden op de groei waren de agrarische sector en de informatie- en communicatiesector. Met een toegevoegde waarde² die in het derde kwartaal van 2016 9,5% hoger lag dan in hetzelfde kwartaal vorig jaar groeide de bouwnijverheid het hardst van alle bedrijfstakken. Verder ligt ook de groei van de sectoren zakelijke dienstverlening, handel, vervoer en horeca boven de landelijke groeicijfers.

De bouw heeft sinds 2013 de weg omhoog weer gevonden. Sinds het bereiken van een dieptepunt in het eerste kwartaal van 2013, is de toegevoegde waarde van de bouw in totaal met ruim 20% toegenomen. Desondanks is het niveau van voor de crisis nog steeds niet bereikt. De investeringen in woningen zijn in het derde kwartaal met 23,3% gestegen ten opzichte van vorig jaar, vertonen de verkopen van huizen onder de invloed van de lage rente al bijna drie jaar een stijgende lijn en blijven de huizenprijzen stijgen. In het afgelopen jaar nam de bouwproductie met 7,9% toe. De woningbouw realiseerde een productiegroei van 21% en vormde hiermee de motor achter het stevige herstel. De utiliteitsbouw en de grond-, water- en wegenbouw bleven met een relatief minder sterke productiegroei van respectievelijk 0,5% en 1,2% hierbij achter. Ondanks dat de investeringen in de gww in het derde kwartaal licht zijn teruggefallen, zijn deze gemiddeld in de eerste drie kwartalen wel toegenomen. Ook dit jaar zal de groei aanhouden, waarbij opnieuw de woningbouw de motor van de groei is. De productie in de utiliteitsbouw en de grond-, water- en wegenbouw trekt ook iets aan.

Faillissementen

Sinds het tweede kwartaal van 2013 daalt het aantal faillissementen in de bouwnijverheid gestaag. In het derde kwartaal van 2016 komt het aantal uitgesproken faillissementen uit op 133. In vrijwel alle subbranches binnen de bouw is het aantal faillissementen in het derde kwartaal afgenomen ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Alleen binnen een aantal subbranches van de grond-, water- en wegenbouw was sprake van een lichte stijging van het aantal faillissementen. Binnen de overige civieltechnische bouw is sinds het derde kwartaal van 2015 sprake van één faillissement. Het aantal faillissementen is sinds begin 2009 nog niet zo laag geweest. In het derde kwartaal van 2016 werden minder bouwbedrijven opgericht en lag het aantal opgeheven bouwbedrijven hoger dan hetzelfde kwartaal een jaar geleden.

Werkgelegenheid

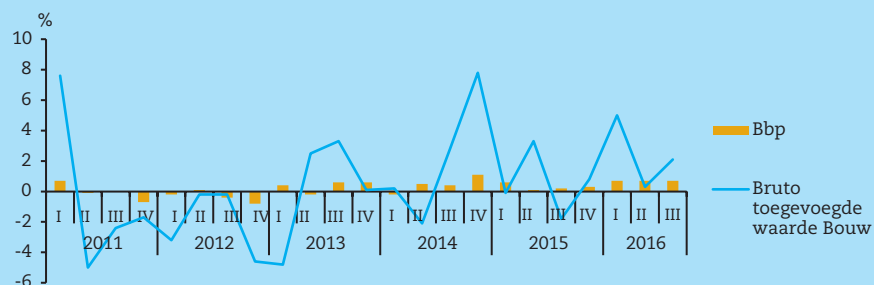
De verwachting van de bedrijven in de bouwketen, die al anderhalf jaar per saldo een uitbreiding van het personeelsbestand verwachten, lijkt nu ook vorm te krijgen in het arbeidsvolume van werknemers. Deze laat in het afgelopen half jaar een lichte stijging zien. In het derde kwartaal van dit jaar werkten er volgens het CBS, na seizoenscorrectie, 295 duizend

2 Omzet minus inkoop van materialen en diensten.

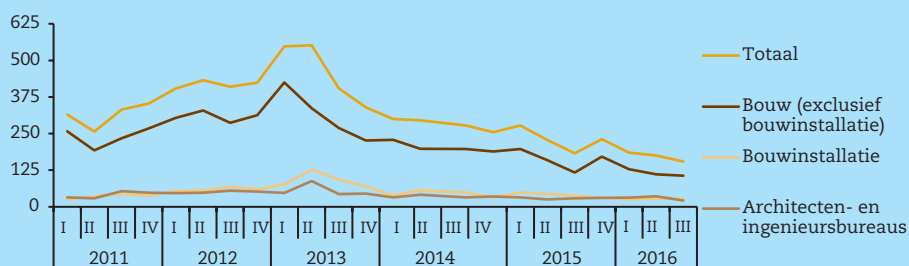
Dashboard recente ontwikkelingen

Economische groei

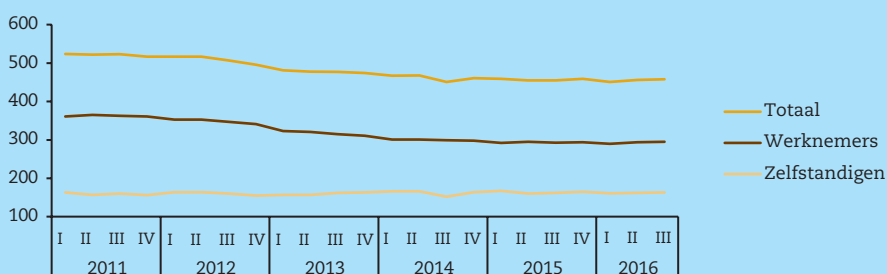
Volumeontwikkeling bbp en toegevoegde waarde in de bouw, kwartaal op kwartaal mutaties in procenten

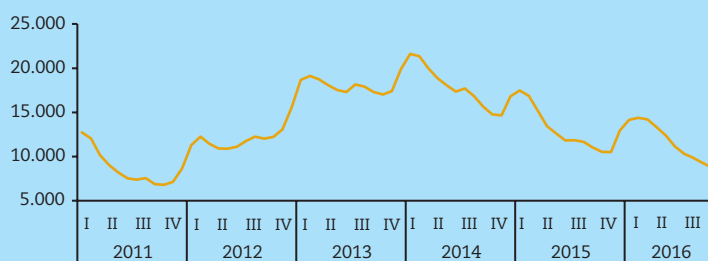
Faillissementen in de bouwketen

Werkgelegenheid in de bouwsector, in personen x 1.000

Aantal personen met een WW-uitkering in de uitvoerende bouw

Bron: CBS, UWV

werknemers in de bouw. Dit zijn er ongeveer 3.000 meer dan een half jaar geleden. De inzet van zelfstandigen lijkt te schommelen rond het huidige niveau. In het tweede en derde kwartaal is er een opleving te zien in de werkgelegenheid bij de bouw- en installatiebedrijven.

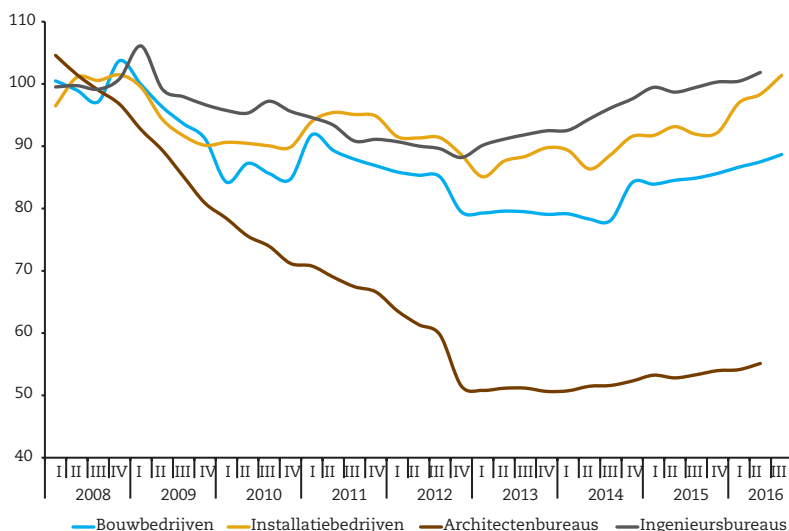
Werkloosheid

Volgens cijfers van het UWV is het aantal personen met een WW-uitkering in de uitvoerende bouw in oktober 2016 ten opzichte van april 2016 met 4.554 afgenomen tot 8.798 personen. Ook lag het aantal personen met een WW-uitkering in oktober lager dan het aantal in dezelfde maand een jaar geleden (10.530). De totale Nederlandse werkloosheid is volgens seizoensgecorrigeerde cijfers van het CBS tot en met het derde kwartaal van 2016 afgenomen tot 505.000 personen (5,6% van de beroepsbevolking). Begin 2016 bedroeg de werkloze beroepsbevolking nog 604.000 personen.

Ontwikkelingen omzet

Na het uitbreken van de crisis in de zomer van 2008 nam de omzet in de gehele bouwketen af. De ingenieursbureaus en installatiebureaus zijn inmiddels weer terug op de omzetwaarde van voor de crisis. Houden we echter rekening met inflatie, dan is het productievolume van de ingenieursbureaus en installatiebedrijven in het derde kwartaal van 2016 nog altijd lager dan het niveau van voor de crisis. Ook bij de overige bedrijven binnen de bouwketen is de omzet in 2016 lager dan het niveau van voor de crisis.

Figuur 1 Ontwikkeling (seizoensgecorrigeerde) omzet per schakel binnen de bouwketen, 2008-2016, 2008=100, lopende prijzen

Bron: CBS, EIB

In figuur 1 wordt de seizoensgecorrigeerde ontwikkeling van de omzetwaarde van de afzonderlijke schakels binnen de bouwketen gedurende de periode 2008 tot en met het laatst bekende kwartaal van 2016 naast elkaar gezet. Het blijkt dat de architectenbureaus het zwaarst zijn getroffen van alle schakels binnen de bouwketen. Tot en met het laatste kwartaal van 2012 hebben de architectenbureaus vrijwel onafgebroken te kampen gehad met een forse omzetzakking. Sinds 2013 is er bij de architectenbureaus een voorzichtig herstel ingetreden. De bouwbedrijven werden in de jaren 2008 en 2009 fors getroffen, waarna de omzet in 2010 min of meer rond hetzelfde niveau bleef schommelen. Na een lichte opleving in het begin van 2011 zette zich opnieuw een krachtige omzetzakking in bij de bouwbedrijven die - op enkele schommelingen na - aanhield tot en met het eerste kwartaal van 2013. Sindsdien maakt de omzet van de bouwbedrijven voornamelijk een opwaartse beweging. Bij de ingenieursbureaus nam de omzet gedurende de periode 2009-2012 - op een opleving in het eerste kwartaal van 2009 na - vrijwel onafgebroken af. Sinds 2013 zit de omzet van de ingenieursbureaus weer in de lift. Bij de installatiebedrijven nam de omzet in 2009 scherp af, waarna deze zich min of meer stabiliseerde

in 2010. In 2011 was sprake van een opleving van de omzet. Vervolgens zette zich in 2012 een omzetafname in, welke aanhield tot en met het tweede kwartaal van 2014. Sindsdien neemt de omzet van de installatiebedrijven weer toe.

1.2 Conjunctuur bouwketen

Orderportefeuilles

De ontwikkeling van de orderportefeuilles binnen de bouwketen is in het dashboard conjunctuur bouwketen weergegeven. De orderportefeuille is over de gehele bouwketen met een tiende maand toegenomen naar 7,1 maanden. Daarmee is de totale werkvoorraad voor het zesde opeenvolgende half jaar toegenomen. Bij de schakels binnen de bouwketen was sprake van een gemengd beeld ten opzichte van zes maanden terug. Met een afname van 0,7 maand zijn de ingenieursbureaus de enige daler. De werkvoorraad van de installatiebedrijven laat met een halve maand de grootste groei zijn, terwijl de bouwbedrijven en architectenbureaus op hetzelfde niveau als zes maanden terug stonden. Bij de bouwbedrijven stond tegenover een lichte daling van de werkvoorraad binnen de burgerlijke en utiliteitsbouw (b&u) een toename van de orderportefeuille binnen de grond-, water- en wegenbouw (gww). In de totale bouwketen is de werkvoorraad één maand groter dan een jaar geleden.

Ontwikkeling omzetverwachtingen

Het dashboard conjunctuur bouwketen toont hoe de bedrijven en bureaus in de verschillende schakels van de bouwketen verwachten dat hun omzet zich zal ontwikkelen. Het aandeel bedrijven dat een omzetzijging verwacht is over de gehele linie licht afgenomen. Het aandeel dat een omzetzijging verwacht is daarentegen toegenomen, waardoor zich per saldo een verbetering heeft voorgedaan in de omzetverwachtingen. Per saldo verwachten de bedrijven een toename van de omzet. Opvallend is de sterk verbeterde omzetverwachting van de installatiebedrijven en ingenieursbureaus ten opzichte van een half jaar geleden. Van de installatiebedrijven verwacht 65% een omzetzijging, terwijl slechts 8% een omzetafname verwacht. Ten opzichte van een half jaar geleden betekent dit een sterke verbetering van het saldo voor de installatiebedrijven. Ook bij de ingenieursbureaus is er per saldo een stijging van het aandeel bedrijven met een positieve omzetverwachting. Ook de bouwbedrijven en architectenbureaus verwachten per saldo een omzetzijging, alleen is dit saldo ten opzichte van zes maanden geleden respectievelijk gelijk gebleven en teruggelopen.

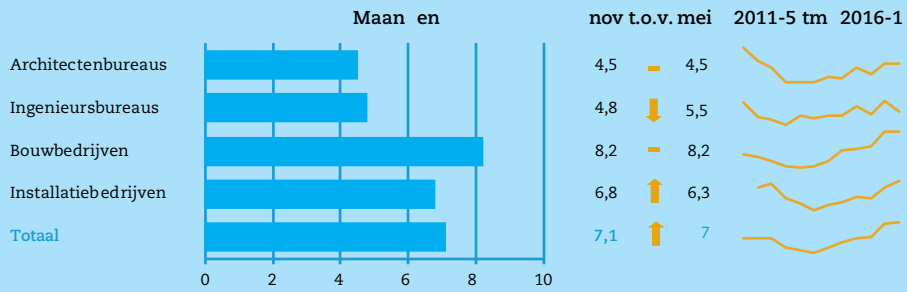
Ontwikkeling personeelsbestand

De verwachte ontwikkelingen van het personeelsbestand worden beïnvloed door de verwachtingen rond de eigen bedrijvigheid. Het dashboard conjunctuur bouwketen toont hoe de verschillende typen bedrijven de ontwikkeling van hun personeelsbestand inschatten. Per saldo is het beeld positief en hoger dan zes maanden geleden. Over de gehele linie is het aandeel bedrijven dat een toename van het personeelsbestand verwacht opnieuw gestegen. Opvallend is dat het saldo voor de ingenieursbureaus en installatiebedrijven sterk is verbeterd. Dit komt omdat geen van de bedrijven binnen deze schakels een afname van het personeelsbestand verwacht. Het aandeel van respondenten dat een toename verwacht, is ten opzichte van een half jaar geleden voor de ingenieursbureaus gelijk gebleven en voor de installateurs zelfs toegenomen. De architectenbureaus laten per saldo een lagere, maar positieve, verwachting zien. Zowel het aandeel bedrijven dat een krimp in het personeelsbestand verwacht, als het aandeel bedrijven dat een toename verwacht, is gedaald.

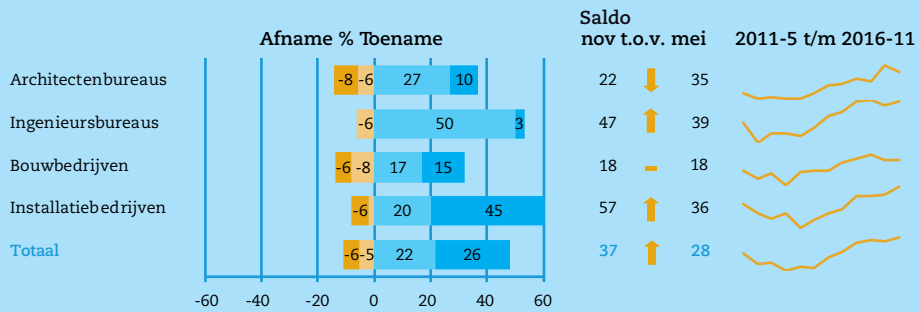
Over het algemeen verwachten meer dan drie op de vijf bedrijven dat het personeelsbestand niet in omvang zal veranderen. Het aandeel bedrijven dat een groei van het personeelsbestand verwacht is ruim twaalf keer zo groot als het aandeel dat een krimp verwacht. Het positieve beeld ten aanzien van de werkgelegenheid binnen de bouw wordt ook bevestigd door de vacature-indicator voor de bouw van het CBS, die verschillende verwachtingen over werkgelegenheid van ondernemers combineert. Deze was aan het eind van het derde kwartaal positief, wat betekent dat het aantal vacatures in de bouw de komende maanden naar verwachting zal toenemen. Sinds begin 2013 heeft zich in de vacature-indicator - op enkele schommelingen na - een maandelijks positieve ontwikkeling voorgedaan. Sinds december 2013 is de indicator weer positief.

Dashboard conjunctuur bouwketen

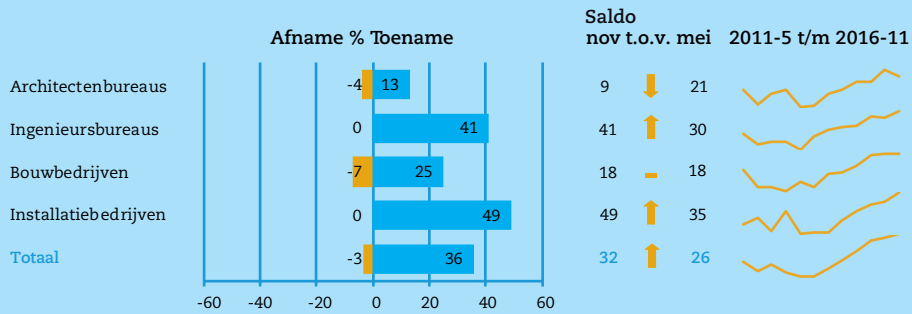
Orderportefeuille

Verwachtingen van bedrijven over de omzet 4e kwartaal

Verwachting van bedrijven over het personeelsbestand 4e kwartaal

Bron: EIB, UNETO-VNI/MC, NIngenieurs, Panteia/BNA

2 Architectenbureaus

De orderportefeuille van de architectenbureaus bedraagt 4,5 maanden en is hiermee ten opzichte van een half jaar geleden op hetzelfde niveau gebleven. Ook de werkgelegenheidsverwachting is, na de grote stijging van zes maanden geleden, stabiel gebleven. Van de architectenbureaus verwacht 30% een stijging van het aantal medewerkers en 9% verwacht een daling. De omzetverwachting heeft eveneens een pas op de plaats gemaakt, maar blijft per saldo positief. Ongeveer de helft van de bedrijven verwacht een stabilisatie van de omzet.

Tabel 2.1 toont de resultaten voor een aantal andere conjunctuurgerelateerde indicatoren. De ontwikkelingen in het belang van de marktsectoren lopen uiteen. Het belang van de marktsector kantoren is minder negatief. Het belang van de overige marktsectoren is stabiel gebleven of toegenomen. In het tweede kwartaal van 2016 ontvingen architecten meer nieuwe opdrachten dan in het eerste kwartaal. De bouwsommen van opdrachten in zowel de woningbouw als de utiliteitsbouw zijn gestegen. De bureaus hebben baat bij de toegenomen investeringen in woningen. Opvallend binnen de woningbouw is opnieuw de sterke toename van de bouwsommen gerelateerd aan de niet-nieuwbouw. Binnen de utiliteitsbouw valt op dat de met nieuwbouw gemoeide bouwsommen relatief sterk stegen. De bouwsommen gerelateerd aan niet-nieuwbouw is gestabiliseerd na een grote daling in het eerste kwartaal van 2016.

Tabel 2.1 Ontwikkeling van het belang van architectenbureaus in deelsectoren van de markt; indexcijfers bouwsom nieuwe opdrachten

	Belang in omzet architecten (%)	% toename versus % afname			
		Mei 2016		November 2016	
Orderportefeuille (aantal maanden)		4,5		4,5	
Belang ¹ per marktsector		% –	% +	% –	% +
- Woningen	49	4	58	7	61
- Kantoren	6	28	13	28	17
- Winkels	4	28	16	29	17
- Onderwijs	7,5	25	25	15	26
- Gezondheidszorg	6,5	14	46	9	36
- Stedenbouw	2	10	44	8	38
- Gemengde projecten	7,5	3	48	5	53
- Overig	17,5	6	37	6	31
Honorarium		9	35	8	12
Bouwsom nieuwe opdrachten (index 2010 = 100)					
		2015-III	2015-IV	2016-I	2016-II
Totaal gebouwen		82,6	99,5	94,7	114,0
Woningen	Totaal	92,2	127,6	130,7	150,4
	Nieuwbouw	84,1	117,2	123,9	140,3
	Niet nieuwbouw	154,2	207,0	183,6	231,9
Utiliteitsgebouwen	Totaal	73,6	74,8	63,6	83,5
	Nieuwbouw	70,0	62,4	58,1	88,5
	Niet nieuwbouw	83,2	105,6	77,6	77,9

1 Hier worden alleen bureaus die actief zijn in de betreffende sectoren beschouwd

Bron: Panteia/BNA, CBS

3 Ingenieursbureaus

Het conjunctuurbeeld voor de ingenieursbureaus vertoont uiteenlopende ontwikkelingen. Zo is de orderportefeuille afgenomen met 0,7 maanden naar 4,8 maanden. Zowel de omzet- als de werkgelegenheidsverwachting zijn licht verbeterd. Per saldo verwacht 47% van de bedrijven een omzetstijging, 40% van de bedrijven verwacht een stabiele omzet.

Tabel 3.1 laat de uitkomsten zien voor een aantal andere conjunctuurgerelateerde indicatoren. Deze uitkomsten ondersteunen het beeld dat de conjunctuurontwikkelingen in deze sector uiteenlopen. Het aandeel bedrijven dat de orderontvangst heeft zien afnemen is kleiner geworden, evenals het aandeel dat een toename heeft gezien. De verwachte orderontvangst is daarentegen positiever dan vorig kwartaal. Geen van de respondenten verwacht voor het komende kwartaal een afname van de orderontvangst. De winstgevendheid is licht verslechterd. In de ontwikkeling van de tarieven verwacht meer dan 90% van de respondenten dat de tarieven gelijk zullen blijven.

Tabel 3.1 Diverse conjunctuurgerelateerde indicatoren, ingenieursbureaus

		Mei 2016	November 2016
Orderportefeuille (aantal maanden)		5,5	4,8
Totale orderontvangst afgelopen drie maanden (%)	- toename	55	44
	- gelijk	24	47
	- afname	21	9
Totale orderontvangst komende drie maanden (%)	- toename	57	56
	- gelijk	30	44
	- afname	13	0
Winstgevendheid afgelopen drie maanden (%)	- toename	43	28
	- gelijk	43	53
	- afname	14	19
Verwachting ontwikkeling tarieven (%)	- toename	11	9
	- gelijk	86	91
	- afname	3	0

Bron: NLingenieurs

4 Bouwbedrijven

De conjunctuur is voor de bouwbedrijven in het afgelopen half jaar rond hetzelfde niveau gebleven. De orderportefeuille in de totale bouw is gelijk gebleven met 8,2 maanden. In de burgerlijke en utiliteitsbouw was sprake van een lichte afname, veroorzaakt door de orderportefeuille in de utiliteitsbouw. In de grond-, water- en wegenbouw is de orderportefeuille met 0,2 maanden gestegen. Tegenover een stijging van de werkvoorraad van de wegenbouwers stond een daling in de voorraad van de grond- en waterbouwers. De werkgelegenheidsverwachting is op een gelijk niveau gebleven ten opzichte van een half jaar geleden. Bij zowel de b&u als de gww is deze verwachting positief, al is deze per saldo lager bij de laatstgenoemde (+23 om +4, respectievelijk). Ten opzichte van een half jaar geleden blijft het aandeel bouwbedrijven dat een omzetstijging verwacht stabiel op 18%.

Tabel 4.1 toont de resultaten voor een aantal andere conjunctuurgerelateerde indicatoren. Het aandeel bouwbedrijven dat aangeeft geen stagnatie te ondervinden in onderhanden werk is licht gedaald. Datzelfde geldt voor het aandeel van de bedrijven dat een stagnatie verwacht door onvoldoende orders. Dit betekent dat de verwachte stagnatie voornamelijk wordt veroorzaakt door factoren als een gebrek aan personeel en materiaal, stagnatie bij onderaannemers en andere oorzaken. De bouwbedrijven beoordelen hun orderpositie hetzelfde als een half jaar geleden. Ruim drie op de vijf bedrijven beoordelen hun orderpositie als normaal. Al met al is het beeld in deze sector dat het herstel zich verder doorzet.

Tabel 4.1 Diverse conjunctuurgerelateerde indicatoren, bouwbedrijven (totaal en naar de deelsectoren B&U en GWW)

		Mei 2016	November 2016
Geen stagnatie in onderhanden werk (%)	Bouw	75	70
	B&U	76	69
	GWW	71	72
Stagnatie vanwege onvoldoende orders (%)	Bouw	20	17
	B&U	18	14
	GWW	27	25
Orderportefeuille (maanden)	Bouw	8,2	8,2
	B&U	9,2	9,0
	GWW	5,6	5,8
Beoordeling orderpositie (%)			
	- groot	22	22
	- normaal	58	59
- klein	20	19	
Verwachte prijsontwikkeling (%)			
	- toename	24	41
	- gelijk	70	58
- afname	6	1	

Bron: EIB

5 Installatiebedrijven

De orderportefeuille van de installatiebedrijven is met 0,5 maanden toegenomen naar 6,8 maanden. De werkgelegenheidsverwachting is opnieuw hoger dan een half jaar geleden, het zesde half jaar op rij. Het aandeel bedrijven dat een werkgelegenheidsdaling verwacht is afgenomen tot 0, terwijl het aandeel dat een stijging in de werkgelegenheid verwacht is toegenomen. De omzetverwachting laat opnieuw een verbetering zien en is per saldo sterk positief. Het aandeel bedrijven dat een omzetsdaling verwacht is ten opzichte van een half jaar geleden verder afgenomen.

Tabel 5.1 toont de resultaten voor een aantal andere conjunctuurgerelateerde indicatoren. Per saldo is de verwachting van het toekomstig resultaat positief. Van de installatiebedrijven verwacht een meerderheid een toename in het toekomstig resultaat. Tevens verwachten nu minder bedrijven een afname van het toekomstig resultaat waardoor per saldo een verbetering optreedt. Over het verwachte prijsniveau zijn de installatiebedrijven per saldo opnieuw positiever geworden. Het aantal offerteaanvragen neemt per saldo licht af, maar blijft positief. Al met al is het beeld in de installatiesector positief.

Tabel 5.1 Diverse conjunctuurgerelateerde indicatoren, installatiebedrijven (met minimaal 25 werknemers)

		Mei 2016	November 2016
Orderportefeuille (aantal maanden)		5,3	6,8
Resultaatverwachting (%)	- toename	56	69
	- gelijk	37	30
	- afname	7	2
Ontwikkeling prijsniveau t.o.v. vorig kwartaal (%)	- toename	36	46
	- gelijk	60	54
	- afname	4	2
Aantal offerteaanvragen (%)	- toename	42	44
	- gelijk	49	45
	- afname	9	11

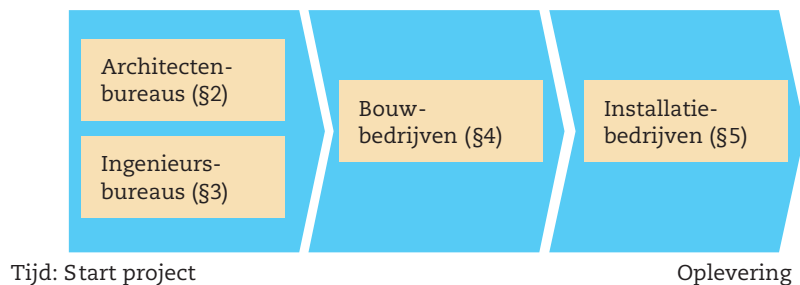
Bron: UNETO-VNI/MC

Bijlage A Schakels in de keten

Sinds 2011 heeft het EIB in tien rapportages de conjunctuur in de bouwketen beschreven. BNA, Bouwend Nederland, NLingenieurs en UNETO-VNI zijn de organisaties die bij dit onderzoek betrokken zijn. De huidige rapportage is de elfde in de reeks. De rapportage behandelt de bouwketen in het eerste hoofdstuk als geheel. In de daarop volgende hoofdstukken wordt ingegaan op de afzonderlijke schakels binnen de bouwketen, die vertegenwoordigd worden door de hierboven genoemde organisaties.

De indeling van de rapportage is gebaseerd op het onderstaande schema, dat de bouwketen summier weergeeft (zie figuur A.1).

Figuur A.1 Indeling rapportage/schematische weergave van de bouwketen

Bron: EIB

In de praktijk is de samenwerking tussen de hier vermelde schakels veelal complexer. Zo krijgen installatiebedrijven mogelijk ook opdrachten waarbij ze als hoofdaannemer optreden en een bouwbedrijf als onderaannemer inschakelen. Tevens kunnen installatiebedrijven rechtstreeks opdrachten door de opdrachtgever ontvangen voor het uitvoeren van onderhoud.

Overigens wordt geïntensiveerde samenwerking tussen de verschillende schakels binnen de bouwketen steeds belangrijker door recente ontwikkelingen als het vergrote belang van verduurzaming, prefabricage en het toegenomen gebruik van virtueel bouwen door middel van Bouwinformatiemodel (BIM) software. De 'conventionele' volgorde van schakels binnen de bouwketen zal hierdoor in de toekomst wellicht steeds meer vervagen.

Bijlage B De opbouw van de monitor

In deze rapportage wordt de stand van de conjunctuur in de bouwketen in de eerste helft van 2016 geanalyseerd. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van de meest recente conjunctuur-onderzoeken van de betrokken brancheorganisaties. Tabel B.1 laat zien welke partijen deze onderzoeken hebben uitgevoerd.

Voor de respons op de verschillende onderzoeken geldt dat deze in relatie tot de onderzochte populaties bevredigend tot goed zijn. Bij het bepalen van de uitkomsten voor de totale bouwketen wordt de personeelsomvang per schakel binnen de bouwketen gebruikt voor de weging van sectorgegevens.

Tabel B.1 Bronvermelding en overzicht van respons per schakel binnen de bouwketen, in aantal en als percentage van het aantal geënquêteerde bedrijven

Branche	Onderzoek door	Aantal	Respons vojaarsmeting 2016 (%)	Respons najaarsmeting 2016 (%)
Architectenbureaus	Panteia/BNA	211	13	20
Ingenieursbureaus	NLingenieurs	32	29	25
Bouwbedrijven	EIB	367	30	39
Installatiebedrijven	UNETO-VNI/MC	65	22	14

Bron: EIB, UNETO-VNI/MC, NLingenieurs, Panteia/BNA

De in deze monitor vermelde verwachtingen hebben per partij betrekking op een andere verslagperiode. In onderstaande tabel B.2 is dit samengevat.

Tabel B.2 Periode waarop de verwachtingen betrekking hebben

Branche	Meting van mei 2016	Meting van november 2016
Architectenbureaus	tweede kwartaal	vierde kwartaal
Ingenieursbureaus	tweede kwartaal	vierde kwartaal
Bouwbedrijven	tweede kwartaal	vierde kwartaal
Installatiebedrijven	tweede kwartaal	vierde kwartaal

Bron: EIB, UNETO-VNI/MC, NLingenieurs, Panteia/BNA

Bijlage C Extra vragen

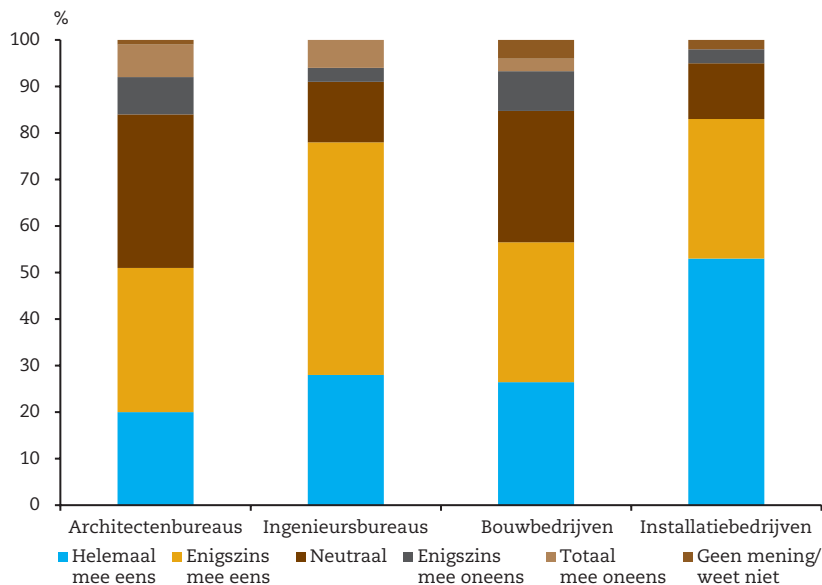
Ten behoeve van deze monitor zijn in de enquête extra vragen gesteld. Het gaat hierbij enerzijds over het oordeel van bedrijven over knelpunten bij het aannemen van eigen personeel, zzp'ers en uitzendkrachten en anderzijds over de mate van samenwerking binnen de keten.

Aannemen van eigen personeel en de inhuur van zzp'ers en uitzendkrachten

Nadat de bouwproductie al meer dan een jaar een hoge volumegroei laat zien, bleef de werkgelegenheidsgroei van werknemers lang uit. Sinds het tweede kwartaal is sprake van een lichte groei. De vraag die zich hierbij aandient is of de bedrijven belemmeringen ervaren bij het aannemen van eigen personeel of de inhuur van zzp'ers en uitzendkrachten.

De eerste vraag betrof de stelling dat bedrijven binnen de eigen branche het lastig vinden om goed eigen personeel te vinden. Bedrijven konden hierbij aangeven in welke mate zij het eens of oneens waren met deze stelling (zie figuur C.1).

Figuur C.1 Antwoord op stelling: Ik vind het lastig om goed eigen personeel te vinden

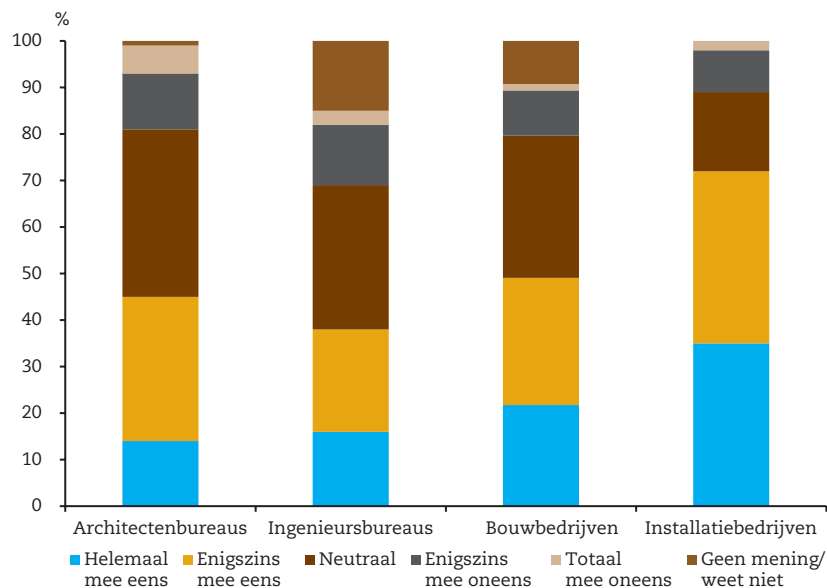

Bron: UNETO-VNI, BNA, NLingenieurs, EIB

De installatiebedrijven ervaren de meeste problemen om goed eigen personeel aan te nemen. Maar liefst de helft is het helemaal eens met de stelling en nog eens 30% is het er enigszins mee eens. Bij de ingenieursbureaus vindt ook bijna 80% van de bedrijven het lastig om goed personeel te vinden, maar hier liggen de verhoudingen tussen beide antwoorden juist andersom. Bij de architectenbureaus en de bouwbedrijven vindt grofweg de helft van de respondenten het lastig om eigen personeel te vinden. Iets minder dan de helft hiervan was het helemaal eens met de stelling. Het aandeel van de bedrijven dat het helemaal of enigszins met de stelling oneens was en dus makkelijk goed eigen personeel kan vinden, was in verhouding zeer beperkt.

Dezelfde vraag is gesteld voor de inleen van zzp'ers en uitzendkrachten. Ook hier konden bedrijven aangeven in welke mate zij het eens of oneens waren met de stelling, dat het lastig was om goede zzp'ers en uitzendkrachten te vinden (zie figuur C.2).

Figuur C.2 Antwoord op stelling: Ik vind het lastig om goede zzp'ers en uitzendkrachten te vinden

Bron: UNETO-VNI, BNA, NLingenieurs, EIB

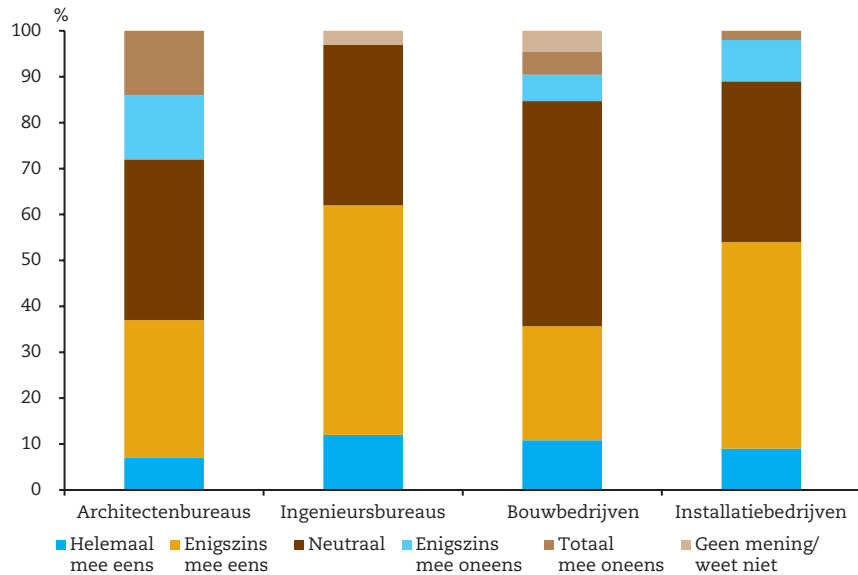
De installatiebedrijven vinden het lastiger om goede zzp'ers en uitzendkrachten te vinden dan de bedrijven in de andere branches binnen de bouwketen. Wel zijn de installatiebedrijven bij dit type flexibele werkgelegenheid het minder helemaal eens met de stelling dan bij het vinden van goed eigen personeel. Voor de overige drie branches is minder dan de helft van de bedrijven het helemaal of enigszins eens met de stelling. Het aandeel van de bedrijven die hier de stelling helemaal onderschreven ligt rond de 15%, terwijl die bij de bouwbedrijven ruim boven de 20% lag. De bedrijven die neutraal tegenover de stelling stonden hadden hier het grootste aandeel.

Tot slot is de stelling voorgelegd dat het lastig vinden van goed eigen personeel de groei van het eigen bedrijf belemmert (zie figuur C.3).

Bij de ingenieursbureaus en installatiebedrijven zegt meer dan de helft van de respondenten dat het gebrek aan goed personeel de groei van het bedrijf in meer of mindere mate beïnvloedt. Minder dan vier op de tien respondenten bij bouwbedrijven en architectenbureaus vindt dat het gebrek aan goed personeel de groei van het bedrijf in de weg heeft gestaan. Het aandeel van bedrijven dat het helemaal eens was met de stelling, en dus naar verwachting serieuze belemmeringen voor de groei van het bedrijf ervaart, ligt over de gehele linie rond de 10%.

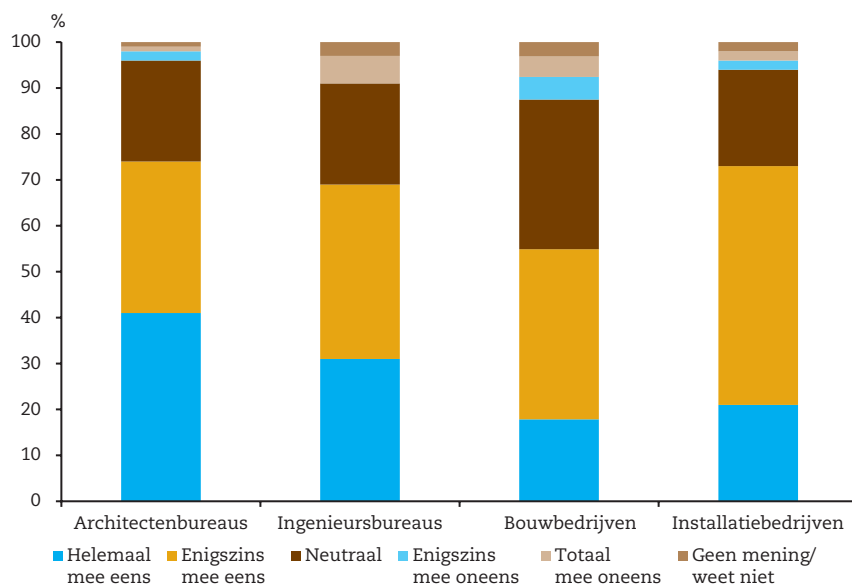
Bij de inhuur van zzp'ers speelt de wet Deregulering Beoordeling Arbeidsrelatie (DBA), waarbij de VAR-overeenkomsten zijn vervangen door modelovereenkomsten, een belangrijke rol. Aan de bedrijven is gevraagd of de (onzekerheid over de) nieuwe modelovereenkomsten invloed heeft op de inhuur van zzp'ers (figuur C.4).

Figuur C.3 Antwoord op stelling: Doordat het lastig is goed personeel te vinden, groeit mijn bedrijf minder snel dan gehoopt

Bron: UNETO-VNI, BNA, NLingenieurs, EIB

Figuur C.4 Invloed van de wet DBA op inhuur zzp'ers

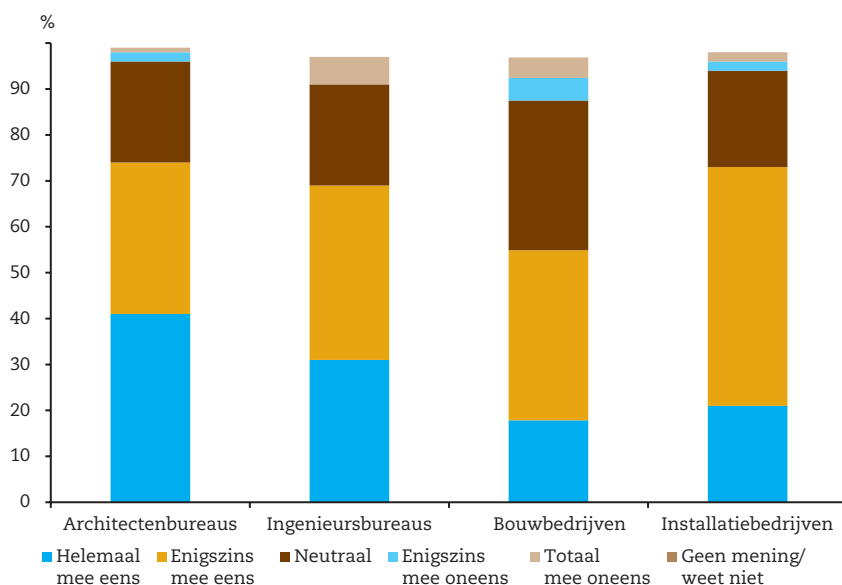
Bron: UNETO-VNI, BNA, NLingenieurs, EIB

Uit de antwoorden komt duidelijk het beeld naar voren dat de bedrijven door de wet DBA niet méér zzp'ers hebben ingehuurd. De bouwbedrijven maken het meest gebruik van zzp'ers, bij de architectenbureaus ligt dit aanzienlijk lager. De bouwbedrijven (meer dan de helft) en in iets mindere mate de installatiebedrijven (circa 40%) zeggen door de wet DBA minder zzp'ers in te huren dan dat zij anders zouden hebben gedaan. Voor de architectenbureaus en de ingenieursbedrijven speelt dit veel minder.

Ketensamenwerking

De volgende vragen gaan over ketensamenwerking binnen de bouwketen. Ketensamenwerking is een actueel onderwerp, waarmee inefficiëntie binnen het ontwerp- en productieproces kan worden weggenomen. De antwoorden geven een beeld over hoe in de praktijk binnen de keten wordt samengewerkt door de verschillende schakels.

Figuur C.5 Antwoord op stelling: Ik werk steeds meer samen met andere ondernemers

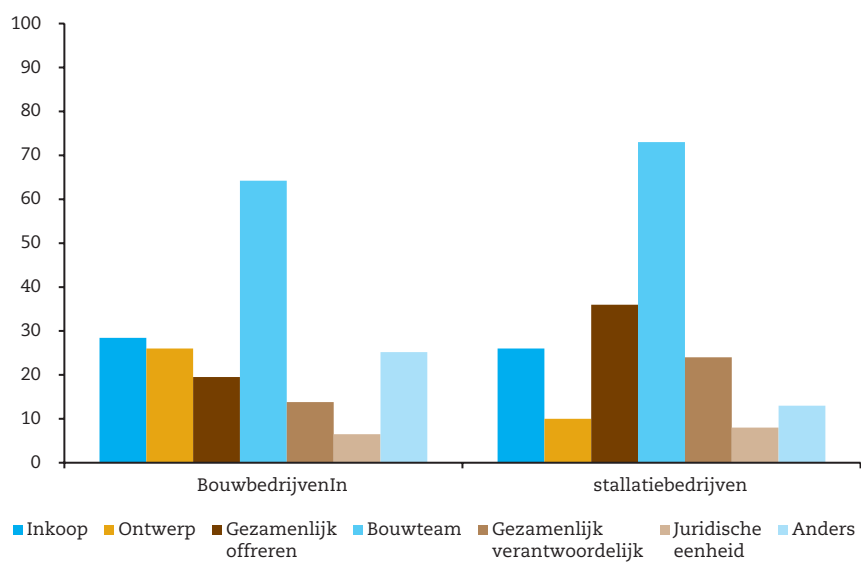
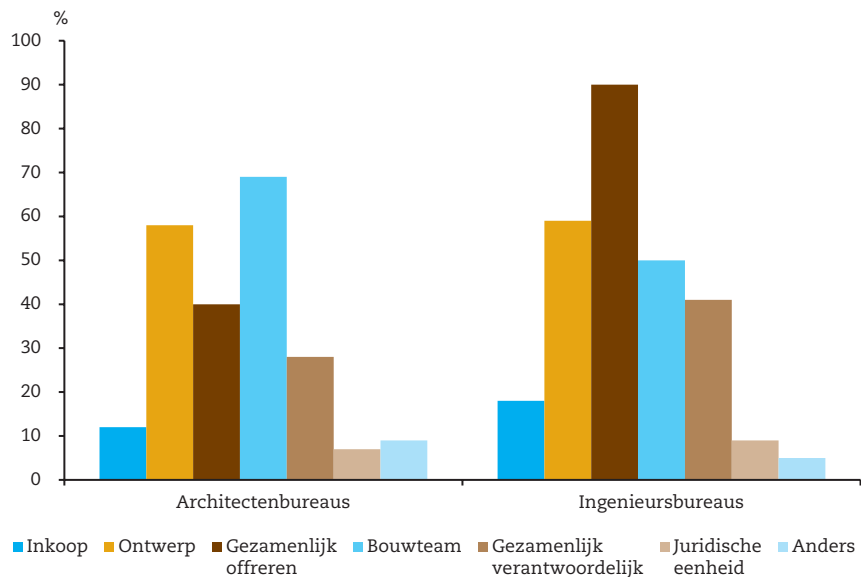

Bron: UNETO-VNI, BNA, NLingenieurs, EIB

Bij de architectenbureaus, de ingenieursbureaus en de installatiebedrijven geeft zeven op de tien bedrijven aan in meer of mindere mate samen te werken met andere ondernemers (figuur C.5). Bij de bouwbedrijven is dit lager. Hier werkt de helft samen met bedrijven uit de andere schakels van de bouwketen. Slechts een klein deel geeft aan minder met bedrijven uit andere schakels samen te werken.

Voor de architectenbureaus, bouwbedrijven en installateurs geldt dat de meeste samenwerking binnen een bouwteam gebeurt (figuur C.6). Alleen bij de ingenieursbureaus ligt dit aandeel beduidend lager. Architecten werken verder veel samen op het gebied van ontwerp en gezamenlijk offreren. Bouwbedrijven doen veel aan samenwerking bij de inkoop en installateurs werken veel samen met partners op het gebied van inkoop en gezamenlijk offreren. De ingenieursbureaus springen eruit, omdat het grootste deel vaak gezamenlijk met ketenpartners offreert. In mindere mate werkt men samen op het gebied van ontwerpen.

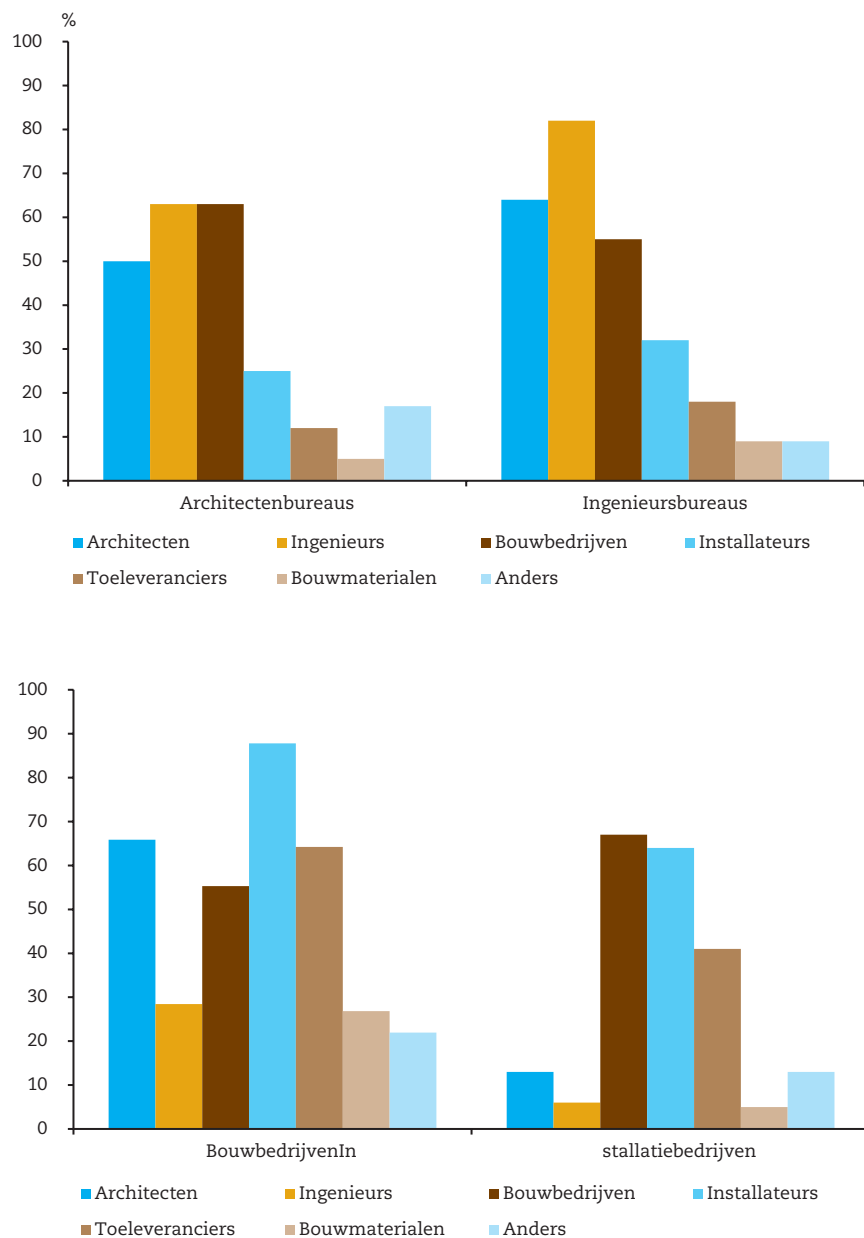
Figuur C.6 Wijze van samenwerking (%)

Bron: UNETO-VNI, BNA, NLingenieurs, EIB

De laatste vraag betreft de ketenpartners met wie de bedrijven uit de verschillende schakels van de bouwketen samenwerken (figuur C.7). De ingenieurs werken het meeste samen met andere ingenieursbedrijven in de eigen schakel. Bij architectenbureaus en ingenieursbureaus is de meeste samenwerking met elkaar en met bouwbedrijven. Bij bouwbedrijven is de samenwerking sterk met architecten, installatiebedrijven en de toeleveringsbedrijven. De samenwerking met de industrie en de toeleveranciers van bouwmaterialen is relatief beperkt in alle schakels.

Figuur C.7 Ketenpartners (%)

Bron: UNETO-VNI, BNA, NLIingenieurs, EIB

EIB-publicaties

2011

Verwachtingen bouwproductie en werkgelegenheid 2011

Algemene kosten in het bouwbedrijf 2007-2009

Openbare aanbestedingen in de gww

Bedrijfseconomische kencijfers gww-bedrijven 2009

Bedrijfseconomische kencijfers b&u-bedrijven 2009

Succesvol binnenstedelijk bouwen

De winst van innoveren

Algemene BouwplaatsKosten (ABK) van B&U-projecten 2010 (RRBOUW)

Productiviteit en strategie

Bouwconcerns in beeld 2009-2010

Trends en ontwikkelingen in de afbouwbranche 2011-2016

Restauratie en onderhoud van monumenten - marktverkenning tot 2015

Aanbestedingsgedrag opdrachtgevers

Actuele situatie in de bouw - overzicht ten behoeve van de nieuwe woonvisie

Dynamiek op de woningmarkt

De civiele betonbouw tot 2016 - ontwikkelingen op de markt en in de rolverdeling in het bouwproces

Monumenten en corporaties - monumentenbezit en -beleid van corporaties

Ziekteverzuim in de bouw 2010

Maatschappelijke woonagenda - van programmeren naar stimuleren

Monitor arbeidsongevallen in de bouw 2010 (ARBOUW)

Kantorenmonitor - analyse van vraag en aanbod

MKBA Herstructurering Eemsdelta

Bedrijfseconomische kencijfers - b&u- en gww-bedrijven 2010

Kosten en baten van de bouw bbl-opleiding

Overheid en markt; nieuw evenwicht in aanbesteden

Dienstverlening van medeoverheden - quick scan onder architectenbureaus

Infrastructuurmonitor - MIRT 2012

Algemene kosten in het bouwbedrijf 2008-2010

Kostenmodel omgevingsrecht

Bouwen voor kwaliteit

2012

Evaluatie stimuleringspakket woningbouw

Verwachtingen bouwproductie en werkgelegenheid 2012

Situatie op de Nederlandse hypotheekmarkt

Arbeid en scholing in de restauratiesector

Trends en ontwikkelingen in de wegenbouw tot 2017

Trends en ontwikkelingen in de afbouwbranche 2012-2017

Bouwconcerns in beeld 2010-2011

Effecten van bezuinigingen in de infrastructuur

Annuitaire beperking hypotheekrenteaf trek

Vitaliteit: van feit tot beleid

Ziekteverzuim in de bouw 2011

Landelijke samenvatting kantorenmonitor

Stedelijke ontwikkeling en infrastructuur

Monitor arbeidsongevallen in de bouw 2011

Aanbestedingsgedrag opdrachtgevers

Gemeentefinanciën, voorzieningen en ruimtelijke investeringen in krimpgebieden

Kantorenmarkt Noord Nederland

Kantorenmarkt Oost Nederland

Kantorenmarkt provincie Utrecht

Kantorenmarkt Noord-Holland en Flevoland

Kantorenmarkt Zuid-Holland

Kantorenmarkt Zeeland

Kantorenmarkt Noord-Brabant

Kantorenmarkt Limburg

Verkiezingsprogramma's - gevolgen voor de woningmarkt en de bouwproductie

Bouwen voor de zorg

De bouw in 2020

Inventarisatie projecten Noord-Holland Noord 2013

Bouwschoolverlaters

Perspectief voor de funderingsbranche

Bouw in beeld 2011-2012

Regeerakkoord en woningcorporaties

Infrastructuurmonitor - MIRT 2013

Algemene kosten in het bouwbedrijf 2009-2011

Bedrijfseconomische kencijfers - b&u- en gww-bedrijven 2011

Marktstudie AFNL 2012-2017

2013

Verwachtingen bouwproductie en werkgelegenheid 2013

Verhuurderheffing en huurmaatregelen in krimpregio's

Bouwconcerns in beeld 2011-2012

Woonakkoord - effecten op bouwproductie en werkgelegenheid

Trends en ontwikkelingen in de afbouwbranche 2013-2018

Investeringsfaciliteit en verhuurderheffing

De Stroomversnelling

Ziekteverzuim in de bouw 2012

Verkenning woningbouwprogrammering Regio Amersfoort

De feiten rond aanbesteden

Monitor arbeidsongevallen in de bouw 2012 (ARBOUW)

Bouwen voor het onderwijs

Regionale kantorenmarkten Metropoolregio Rotterdam en Den Haag

SER Energieakkoord

Duurzame inzetbaarheid van arbeid

Bouw in beeld 2012-2013

Restauratie en onderhoud van monumenten

Waterbouw en waterschappen tot 2020

MKBA Zeeuws-Vlaanderen

Infrastructuurmonitor - MIRT 2014

EMVI, tenzij.....

Verkenning woningbouwprogrammering regio Arnhem-Nijmegen

Kostenverschil binnenstedelijk bouwen en bouwen op uitleglocaties in Noord-Holland

Algemene kosten in het bouwbedrijf 2010-2012

Bedrijfseconomische kencijfers b&u- en gww-bedrijven 2012

2014

Verwachtingen bouwproductie en werkgelegenheid 2014

Bouwconcerns in beeld 2012-2013

Eindgebruiker en opdrachtgever in de bouw: lessen uit het buitenland

Toekomstperspectieven sloopsector

Scenariostudie Overijssel

Verkenning woningbouwprogrammering Regio Amersfoort

Startersregeling Regio Amersfoort

Succesfactoren opdrachtgeverschap

Ziekteverzuim in de bouw 2013

Gebruik en effecten van de Starterslening)

Transactiekosten aanbesteden

Bouw in beeld 2013-2014

Regionale afstemming van werklocaties in Noord-Brabant

Infrastructuurmonitor - MIRT 2015

Monitor arbeidsongevallen in de bouw 2013 (Arbouw)

2015

Verwachtingen bouwproductie en werkgelegenheid 2015

Grondmarkt in crisistijd

Van de grond af aan

Algemene kosten in het bouwbedrijf 2011-2013

Bedrijfseconomische kencijfers - b&u- en gww-bedrijven 2013

Restschulden in Nederland

Beleggen in zorgvastgoed

Effect vrijstelling WWS en verhuurderheffing

Monitor arbeidsongevallen in de bouw 2014 (Arbouw)

Investeren in Nederland

Werkloosheid in de bouw 2009-2011

Woningmarktgebieden in de Noordvleugel

Infrastructuurmonitor: MIRT 2016

Vitaliteit op de lange termijn

Succesvolle EMVI-aanbestedingen

Energiebesparende technieken en kwalificaties bouwpersoneel

Bedrijfseconomische kencijfers b&u- en gww-bedrijven 2014

Algemene kosten in het bouwbedrijf 2012-2014

Monitor bouwketen, najaar 2015

Bouw in beeld 2014-2015

MKBA wetsvoorstel kwaliteitsborging voor het bouwen

Monitor Zzp'ers in de bouw 2014, eerste halfjaar

Monitor Zzp'ers in de bouw 2014, tweede halfjaar

2016

Verwachtingen bouwproductie en werkgelegenheid 2016

Macro-economische verkenning betonakkoord

Ziekteverzuim in de bouw 2014

Instandhouding van monumenten

Monitor Zzp'ers in de bouw 2015, eerste halfjaar

Monitor arbeidsongevallen in de bouw 2016 - cijfers over 2015 (Arbouw)

Evaluatie marktvisie waterschappen

Monitor bouwketen, voorjaar 2016
Investeren in de Nederlandse woningmarkt
Ziekteverzuim in de bouw 2015
Energieakkoord
Verplicht energielabel voor kantoren
Monitor Zzp'ers in de bouw 2015, tweede halfjaar
Investeren in de infrastructuur
Monitor bouwketen, najaar 2016
Huurtoeslag en de woningmarkt

Economisch Instituut voor de Bouw

Koninginneweg 20
1075 CX Amsterdam

t (020) 205 16 00

eib@eib.nl
www.eib.nl

Desktop publishing: Margo Wakidjan-Nijbroek, EIB

eib

Economisch Instituut
voor de Bouw

Koniginneweg 20
1075 CX Amsterdam
t (020) 205 16 00
info@eib.nl
www.eib.nl